

ПСИХОЛОГІЯ ПРАВООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

О. А. Левенець, професор кафедри юридичної психології Національної академії внутрішніх справ, кандидат психологічних наук

ПРИНЦИПИ РОЗВИТКУ ПСИХОЛОГІЧНОЇ СТІЙКОСТІ ПРАЦІВНИКІВ ОВС ПРИ ВИКОНАННІ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ У РИЗИКОНЕБЕЗПЕЧНИХ СИТУАЦІЯХ

Проаналізовано проблему професійно-психологічної підготовки працівників міліції до дій в екстремальних умовах. Розглянуто принципи розвитку психологічної стійкості та надійності працівників органів внутрішніх справ.

Ключові слова: психологічна стійкість; ризиконебезпечні ситуації; професійно-психологічна підготовка працівників міліції; принципи формування психологічної стійкості.

Проблема психологічного забезпечення діяльності працівників міліції в екстремальних умовах посідає важливе місце серед інших завдань в органах внутрішніх справ. Підґрунтям психологічної стійкості є психологічна готовність, яка забезпечує динамічне включення працівника у діяльність, та вибір подальшої ефективної стратегії її виконання. Комплекс заходів психологічного забезпечення дозволяє цілеспрямовано формувати та розвивати професійні вміння, здібності працівників, підвищити їх професіоналізм, боєздатність, зберегти життя та здоров'я під час виконання службових завдань.

У ряді наукових робіт з екстремальної психології розглядаються питання психологічної підготовки працівників ризиконебезпечних професій (Ф.Д. Горбов, М.І. Дьяченко, В.І. Лебедев, І.О. Котенев, К.К. Платонов, М.П. Коробейников, В.Л. Маришук, О.В. Овчиннікова, Н.В. Самоукіна, В.Н. Смірнов, О.М. Столяренко, С.І. С'єдін, В.В. Суворова, В.М. Поздняков, А.І. Ушатіков та ін.) Вивчення зазначеної проблеми та розробка методологічних засад профілактики негативних емоційних станів у співробітників органів

внутрішніх справ представляють великий інтерес у науковому та прикладному відношенні. Проблема їх впливу на ефективність діяльності в екстремальних умовах вивчалася В.Г. Андросюком, Л.Г. Дикою, Л.І. Казміренко, М.О. Куркінім, В.І. Лебедевим, В.С. Медведєвим, А.І. Папкінім, О.Д. Сафінім, В.Н. Смирновим, О.М. Столяренком, О.В. Тімченком, Ю.В. Чуфаровським, С.І. Яковенком і багатьма іншими вченими.

Але, не зважаючи на ґрунтовність зазначених робіт, проблема психологічного супроводження працівників органів внутрішніх справ, які перебували в екстремальних умовах професійної діяльності, потребує подальших досліджень. Нагромаджений дослідницький матеріал у форматі різних наукових підходів потребує систематизації для створення загальних принципів формування психологічної стійкості і надійності працівників ОВС при виконанні професійної діяльності у ризиконебезпечних ситуаціях, що є головним завданням нашої статті.

У психологічній літературі поняття «стійкість» має кілька тлумачень. Так, слово «стійкий» у багатьох країнах світу означає «стабільний, стійкий, твердий, міцний». У словнику А. Ребера [3] «стійкий» розуміється як характеристика індивіда, поведінка якого відносно надійна і послідовна.

Ця багатогранність поняття «стійкості» обумовлена, насамперед, тим, що використання даного терміну стосується процесів становлення, розвитку та формування особистості, використовується для опису різних аспектів її поведінки та діяльності. У літературі можна зустріти наступні термінологічні сполучення: «стійкість особистості», «стійкість поведінки», «стійкість (професійної) діяльності», «стійкість до навантажень», «емоційна стійкість», «вольова стійкість», «психічна стійкість», «емоційно-вольова стійкість», «моральна стійкість», «психологічна стійкість». В цілому психологічна стійкість забезпечується низкою фізіологічних, особистісних та соціальних чинників.

Особливе місце посідає психологічна стійкість працівників органів внутрішніх справ – як своєрідний фундамент професійної готовності до виконання дій в екстремальних умовах оперативно-службової діяльності.

Під психологічною стійкістю ми будемо розуміти цілісну характеристику особистості, що забезпечує її надійність у фруструючих і стресогенних ситуаціях.

На нашу думку, для ефективної реалізації завдань щодо підвищення психологічної стійкості і надійності працівників органів внутрішніх справ практичним психологам необхідно дотримуватись ряду важливих *методологічних принципів*.

Основоположним ми вважаємо *принцип комплексності*. Цей принцип передбачає проведення ряду взаємопов'язаних заходів, кожний з яких є важливим компонентом формування надійності персоналу ОВС в цілому. А саме:

- якісний професійно-психологічний відбір кандидатів до роботи в екстремальних умовах;
- професійно-психологічна підготовка та психологічний супровід;
- психологічна допомога після перебування працівників в екстремальних ситуаціях (застосування зброї на поразку, надання екстреної психологічної допомоги працівникам ОВС, що зазнали впливу сильних стрес-факторів, постраждали від злочинців тощо).

Стан готовності визначається правовою освіченістю, правильним розумінням своїх завдань і обов'язків, знанням порядку несення служби та правил застосування зброї і спеціальних засобів.

Окремо слід зазначити про важливість розвитку особистісних якостей працівників, які забезпечують психологічний потенціал та ефективність виконання складних та небезпечних завдань. Структурно цей потенціал складається з морально-психологічних, комунікативних, емоційно-вольових, пізнавальних та інтелектуальних якостей.

Морально-психологічні якості відображають зобов'язання та етичні норми поведінки працівників, їх гуманне ставлення до інших людей, високу відповідальність.

Моральні якості безпосередньо залежать від емоційно-вольових якостей, особливо від самовладання та витримки. Також для екстремальної діяльності важливим є розвиток таких емоційно-вольових якостей як рішучість, наполегливість, емоційна врівноваженість, витривалість, обачність, впевненість у своїх силах та ін.

Серед пізнавальних та інтелектуальних якостей для екстремальної діяльності є важливими: швидкість переключення уваги та прийняття рішень, спостережливість, кмітливість, критичність, прогностичність та евристичність мислення.

Комунікативні якості в цілому сприяють ефективності ділової взаємодії у складних професійних ситуаціях. Для екстремальної діяльності найбільш необхідні комунікативні вміння у переговорному процесі. У випадках захоплення транспортних засобів з терористичними, корисливими чи іншими намірами, викрадення людей з метою викупу, масових заворушень та інших небезпечних протиправних діянь працівники міліції проводять переговори, від успішності яких залежать життя та здоров'я людей. Комунікативні вміння ґрунтуються на таких особистісних якостях як комунікабельність, емпатійність, толерантність, гуманність, терплячість, розсудливість тощо.

Отже, професійно-важливі якості є підґрунтям особистісного змісту діяльності працівника, впливають на мотивацію праці, забезпечують ефективність виконання складних завдань. Ці якості, на нашу думку, є системою, а не сукупністю окремо взятих характеристик суб'єкта, що беруть участь у виконанні діяльності. Таким чином, формується психологічна готовність до службової діяльності як системна якість особистості. У зв'язку з цим, наступний принцип, який ми розглянемо – *принцип системності*. О.М. Столяренко зазначає, що важливість системного підходу в юридико-психологічному дослідженні особливо значна через соціальний характер всієї сфери права. Без створення цілісного, системного, внутрішньо взаємопов'язаного образу (психологічної моделі) досліджуваної реальності та її взаємодії з іншими неможливо зрозуміти правильно юридико-психологічні факти, закономірності й механізми та розробити дієві практичні рекомендації [5].

Принцип системності полягає в послідовному та систематичному аналізі психологом будь-яких факторів, що є характерними для екстремальної діяльності в цілому та індивідуальних особливостей особистості працівника. Цей принцип є основоположним для створення ефективної системи забезпечення психологічної та психофізіологічної надійності персоналу, а також організації заходів щодо формування у

працівників психологічної готовності до ризиконебезпечних ситуацій, відповідального ставлення до дотримання правил безпеки у службовій діяльності.

Систематичність і послідовність у проведенні професійно-психологічної підготовки до екстремальної діяльності полягає в обов'язковому проходженні спеціального навчання, коли нові знання, навички та вміння ґрунтуються на основі попередніх, а попередні потребують подальшого розвитку. Необхідно йти від простого до складного, створювати високі, але завжди посилені труднощі з повним урахуванням реальної насиченості навчання елементами професійної діяльності.

Принцип формування активності та відповідальності у працівника реалізується при організації як групових та і індивідуальних методів роботи. Ми переконані, що основною умовою психологічної стійкості є власна пошукова активність працівників ОВС, включених в навчальний процес. Висока потреба співробітників у пошуку нових можливостей протидії негативним факторам, готовність до освоєння прийомів психологічних технік (автотренінг, релаксація, психогімнастика, групова терапія, соціально-психологічний тренінг та ін.) для регуляції психоемоційних станів дозволять долати деструктивний вплив несприятливих професійних обставин і сформувати психологічну стійкість працівників.

Як показують дослідження, вміння емоційно-вольової регуляції ґрунтуються на саморефлексії та повністю залежать від особистих зусиль працівника міліції, його бажання навчитися керувати своїм станом та тривалого наполегливого тренування.

Принцип активності та відповідальності дозволяє психологу розвивати у працівників саморефлексивність (самоаналіз, здатність розуміти власну внутрішню суперечливість) та внутрішній локус контролю (розвиток здатності самостійно приймати рішення, передбачати наслідки власних дій та нести за них відповідальність). Варто пригадати, що в критичній ситуації існує певний стереотип поведінки, який, залежить від рівня професійної підготовки працівника. При високій професійно-психологічній підготовленості у складних обставинах працівник сподівається головним чином «на себе», на своє рішення і вирішення ситуації власними силами і засобами, які сформувалися в особистому досвіді. У

менш підготовлених співробітників в подібних умовах, виникає невпевненість в собі. бажання перекласти відповідальність на когось іншого. В критичний момент такі працівники замість вчинення рішучих дій переймаються питанням: «хто потім за це буде відповідати».

Отже, принцип формування активності та відповідальності сприяє розвитку професійної мотивації працівників та спонукає їх до самовдосконалення, активізації пізнавальної діяльності, формуванні стійких інтересів до занять з психологічної підготовки. При цьому підвищуються темпи і рівень оволодіння діяльністю та ефективність виконання її на практиці.

Принцип позитивного підходу у процесі професійної підготовки та допомоги працівників ОВС ґрунтується на постулаті унікальності людини та опорі психолога на здорову частину психіки при вирішенні психологічних складностей та проблем особистості.

Позитивний світогляд особистості працівника формується із складових, які сприяють розвитку психологічної гнучкості в екстремальних умовах діяльності, а отже розширюють його адаптаційні можливості. Також важливим аспектом роботи психолога є формування у працівників конструктивного мислення та позитивної установки на «виживання». У співробітника механізм свідомої психічної саморегуляції базується на формуванні конкретних психологічних установок за рахунок свідомого складання системи образів. Ця система образів дозволяє моделювати ідеальну мету діяльності та свого психологічного стану (рішучості, сміливості, спокою тощо).

У процесі надання психологічної допомоги практичний психолог ставить наголос на відновлюючих силах працівника, його здібностях, можливостях, психологічних ресурсах. Саме завдяки аналізу психологом досвіду роботи в екстремальних умовах відбувається інвентаризація та подальша динамічна інтеграція психологічного ресурсу працівника.

Найбільш потужним ресурсом працівника у ризиконебезпечних ситуаціях є досвід. Тому наступний принцип, який ми розглянемо – *принцип інтеграції особистісного та професійного досвіду*.

Використання досвіду для управління цілеспрямованою поведінкою, виконання способів діяльності при обставинах, що

змінюються входить у структуру упереджувального відображення. Результат формування планів, стратегій і тактик у процесі підготовки до екстремальної діяльності підпорядковується вимогам суб'єктно-особистісного критерію. Набуті працівником знання, вміння та навички імпліцитно включаються у структуру досвіду, який має провідне значення перетворення базової системи психіки у функціональну. Формування цілі, планування і програмування діяльності забезпечує процес антиципації, який включається у процеси прийняття рішення. (Антиципація – це здібність діяти і приймати ті чи інші рішення з певним просторово-часовим упередженням стосовно очікуваних результатів майбутніх подій, який формується у процесі життєвого та професійного досвіду).

На нашу думку, розвиток антиципації у працівників при підготовці до екстремальної діяльності край необхідний, тому що цей процес ускладнюється при вирішенні групових, колективних завдань, особливо в умовах протидії злочинного середовища. Синхронізація індивідуальних дій працівника з діями інших можлива тому, що має місце постійне взаємне передбачення «ходів» у часі й просторі. На цій основі створюється можливість для просторово-часового упередження дій інших людей (наприклад, противника).

У процесі психологічного консультування, проходження спеціальних психологічних тренінгів, де аналізується досвід роботи в складних ситуаціях, у працівників на когнітивному рівні відбувається усвідомлення найбільш ефективних стратегій та алгоритмів діяльності. На емоційному рівні формується впевненість, виваженість, завдяки чому, працівник спроможний побачити нові моделі вирішення проблем, а також конструктивні стратегії вирішення складних професійних завдань.

Багато вчених відмічають, що людина, знаходячись у складних умовах, здатна виробити навички найбільш адекватних реакцій, які забезпечать правильну мобілізацію власних функцій. Завдяки аналізу досвіду людини відбувається інвентаризація та подальша динамічна інтеграція її психологічного ресурсу.

Таким чином, усвідомлення, інтеграція особистісного та професійного досвіду дозволяють працівнику вийти на новий,

більш високий, рівень професійної майстерності в екстремальних видах діяльності.

Принцип науковості при підготовці особового складу до дій в ризиконебезпечних ситуаціях взаємопов'язаний з принципом професійної компетентності. Наукова обґрунтованість і доцільність застосовуваного комплексу засобів і методів професійно-психологічної підготовки визначається необхідністю глибоко та детально розбиратися в його психологічних тонкощах і слідувати рекомендаціям юридичної психології та педагогіки. Психолог повинен використовувати тільки ті методики, якими він володіє належною мірою а також має право братися за рішення тільки тих питань, в яких він професійно обізнаний і наділений відповідними правами й повноваженнями. Застосування психодіагностичних чи психокорекційних методик, інших психотехнологій, які не пройшли достатньої апробації та наукової експертизи є недоцільними, та навіть небезпечними, при підготовці до екстремальної діяльності та її психологічному супроводі.

Закономірно, що працівники служби психологічного забезпечення у своїй діяльності керуються науковими фактами, дослідженнями, співпрацюють з відповідним навчальним закладами і науковими установами. Вони проводять аналіз причин і умов психологічного травматизму, тілесних ушкоджень чи загибелі працівників органів внутрішніх справ під час виконання ними службових обов'язків та розробляють методичні рекомендації щодо їх попередження. Психолог досліджує та акумулює інформацію про психологічні механізми поведінки у ризиконебезпечних ситуаціях, вивчає та оцінює їх, з використанням сучасних методологічних підходів психології.

Принцип індивідуального підходу реалізується у процесі розроблення програм психологічного супроводження працівників органів внутрішніх справ. Конкретний зміст психологічної підготовки визначається залежно від умов майбутньої діяльності, характеру оперативних завдань, індивідуально-психологічних особливостей співробітників.

Загальновідомо, що сприйняття людиною стресу та небезпеки є досить суб'єктивним процесом. Цікавою є думка Теплова Б.М. [6] стосовно вибору людиною екстремальної професії, яка передбачає ризик. Автор вважає, що існують люди для яких небезпека є життєвою потребою. Вони прагнуть до неї

і в боротьбі з нею знаходять велику радість і сутність життя. Він зазначає, що якби небезпека завжди викликала негативну і болісну емоцію страху, то тоді б бойова ситуація, яка завжди пов'язана з великою небезпекою, не мала б в собі нічого привабливого, й не давала насолоду. Ми переконані, що можливість виразити себе в діяльності, в професії – одна з основних потреб особистості як суб'єкта.

Таким чином, рівень стресостійкості працівників та їх ставлення до небезпеки мають характерні індивідуальні особливості, що необхідно враховувати психологу при проведенні заходів психологічної підготовки до дій в екстремальних ситуаціях та надання психологічної допомоги.

Однією з важливих умов ефективної організації професійно-психологічного навчання є знання співробітниками своїх власних особливостей, рівня розвитку професійно значущих якостей, умінь та навичок. Це дозволяє їм усвідомлювати сутність програми психологічної підготовки, концентрувати свої зусилля в потрібному напрямку щодо її засвоєння. Суттєву допомогу тут співробітникові може надати психолог, який у процесі психологічної консультації дасть йому можливість краще пізнати свій психологічний потенціал. Логічно виходити з того, що формування суб'єктивної стратегії професіонала обумовлене одночасною дією детермінант різного рівня – макросоціального, професійно-організаційного і особистісного. При цьому у рамках кожного рівня існує низка особистісних чинників, що впливають на «вироблення» тих або інших стратегій поведінки в ризиконебезпечних ситуаціях.

Принцип нагальності та своєчасності реалізується (та є найбільш важливим) при наданні психологічної допомоги. Так працівникам органів внутрішніх справ надається психологічна допомога після їх перебування в екстремальних ситуаціях, пов'язаних із виконанням оперативно-службових завдань, застосуванням вогнепальної зброї і спецзасобів, отриманням значних психогенних навантажень тощо. У разі застосування працівниками вогнепальної зброї на поразку, а також після їх перебування в екстремальних ситуаціях, пов'язаних із загибеллю людей, або в разі виявлення у працівника негативного психоемоційного чи психофізіологічного стану за результатами психологічної експрес-діагностики, працівники

служби психологічного забезпечення мають право тимчасово (терміном до 3 діб) усувати їх від виконання службових обов'язків для надання невідкладної психологічної допомоги та здійснення заходів первинної психопрофілактики з подальшим вирішенням питання про їх допуск до самостійного несення служби.

Науковцями встановлено [4], що профілактичні заходи повинні здійснюватись на таких рівнях:

- *особистісному*: рання психодіагностика психологічної дезадаптації; навчання прийомам самопомоги, самопідтримки; релаксаційні заняття; навчання ефективним методам боротьби зі стресами; надання психологічної допомоги в стресових ситуаціях; тренінги розвитку умінь емоційно-вольової регуляції;

- *міжособистісному*: моніторинг соціально-психологічного клімату в колективі; тренінг прийняття рішень; комунікативний тренінг, дебрифінг після критичної ситуації і т.п.

- *організаційному*: ініціювання психологом перед керівництвом таких питань як нормування професійної діяльності працівників; надання додаткових (профілактичних, реабілітаційних) відпусток після виконання службових обов'язків в екстремальних умовах; належне матеріальне забезпечення.

Процес надання психологічної допомоги дуже складний і відповідальний, який вимагає від спеціаліста цієї сфери практичної психології глибоких знань, умінь і навичок.

Для ефективного забезпечення діяльності працівників міліції в екстремальних умовах практичним психологам необхідно дотримуватись ряду важливих *методологічних принципів*. Слід зазначити, що всі зазначені принципи ґрунтуються на етичних засадах діяльності практичного психолога. В цілому Етичний кодекс психолога є сукупністю етичних норм та правил поведінки, які склалися в психологічному співтоваристві, регулюють його діяльність і сприяють більш ефективному та успішному здійсненню психологами своєї професійної діяльності. Саме дотримання Етичного кодексу є основоположним принципом у вирішенні завдань щодо підвищення психологічної стійкості і надійності працівників ОВС.

Список використаних джерел

1. Лефтеров В. О. Психологічні детермінанти загибелі та поранень працівників органів внутрішніх справ : [моногр.] / В. О. Лефтеров, О. В. Тимченко. – Донецьк : ДІВС МВС України, 2002. – 324 с.
2. Малкина-Пых И. Г. Психологическая помощь в кризисных ситуациях / И. Г. Малкина-Пых. – М. : Эксмо, 2008. – 928 с.
3. Ребер А. Большой толковый психологический словарь / А. Ребер. – М. : Искра, 2000. – 245 с.
4. Створення системи забезпечення психологічної надійності персоналу : матеріали I Всеукр. наук.-практ. семінару (Київ, 10–12 жовт. 2002 р.) / за заг. ред. М. І. Ануфрієва. – К. : КІВС, 2003. – 182 с.
5. Столяренко А. М. Экстремальная психопедагогика : [учеб. пособие для вузов] / А. М. Столяренко. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2002. – 607 с.
6. Теплов Б. М. Проблемы индивидуальных различий / Б. М. Теплов. – М. : Педагогика, 1991. – 536 с.